

ציקלון

כתב עת לענייני מדיניות ואסטרטגיה | גיליון פברואר 2021
עשור לאביב הערבי - הטלטלה ששינתה את פני המזרח-התיכון

עשור לטרגדיה הסורית

ניר בומס וסטפן כהן

במרץ 2011 נעצרו מעאווייה וסאמר סיאסינה, שני צעירים בני 15 מהעיר דרעא שבדרום סוריה, יחד עם עוד 15 נערים בני גילם. זאת, לאחר שנתפסו בעת ריסוס כתובות גרפיטי על קירות בתים שבהן נכתב "הגיע תורך, יא דוקטור", כלומר קריאה לבשאר אסד לעזוב את השלטון. הנערים נעלמו, דבר שעורר הפגנות בדרעא אשר דוכאו באלימות על-ידי המשטרה. האירועים סימנו את ראשית "האביב הסורי", מחאה עממית קצרת ימים אשר במוקדה עמדה קריאה לשינוי פוליטי, ובה השתתפו יחדיו מוסלמים ונוצרים, כורדים ובני מיעוטים אחרים.

אותו אביב קצר הפך במהרה ל"חורף אסלאמי" סוער ועקוב מדם, ולאחר מכן למלחמת אזרחים אשר לוותה במאבק אכזרים של המשטר נגד אזרחיו. שחקני חוץ ומיליציות זרות לא איחרו להיפרס ברחבי סוריה, בעוד הסורים עצמם ממלאים ברובם תפקידים של קורבנות ופליטים במלחמה שהפכה לאחד הטרגדיות הקשות ביותר במזרח-התיכון המודרני.

המלחמה בסוריה גבתה את חייהם של מעל חצי מיליון איש, וגרמה לכל סורי שני להפוך לפליט, בתוך המדינה או מחוץ לה. המערכה לא נעצרה בגבולותיה של סוריה וגלי ההדף שלה ניכרו בעבר וניכרים גם כיום באזור כולו, וכן בזירה הבינלאומית שאליה הגיעו מיליוני פליטים סורים.

המלחמה גבתה את חייהם של מעל חצי מיליון הרוגים¹, גרמה לכל סורי שני להפוך לפליט (בתוך המדינה או מחוץ לה). המערכה הקשה לא נעצרה בגבולותיה של סוריה וגלי ההדף שלה

ניכרו בעבר וניכרים גם כיום באזור כולו (במיוחד בירדן, תורכיה, לבנון ועיראק), וכן בזירה הבינלאומית, ובפרט באירופה, שאליה הגיעו מיליוני פליטים סורים.

ממרחק של עשור ניתן לסמן עשרה שינויים מרכזיים שהתחוללו בסוריה בעקבות הטלטלה האזורית:

1. **היעלמותה של מדינת הלאום?** מאז השתלטות מפלגת הבעת' על סוריה ב-1963, חתר השלטון בדמשק להקרין דימוי ולפיו מתבססת מדינת לאום ערבית מודרנית אשר בה היסוד הלאומי חזק יותר מאשר יתר הזהויות העל-לאומיות או התת-לאומיות. המציאות בסוריה כיום מנוגדת לחזון שניסו שליטיה לטפח במשך ארבעה עשורים. המלחמה, שהפכה עד מהרה לסקטוריאלית, חשפה את

חולשתה של המערכת הסורית, ואת העובדה כי יסודות הזהות הדתיים, העדתיים והאתניים לא זו בלבד שלא נעלמו אלא השתמרו כל העת בעומק התודעה של התושבים בסוריה והתפרצו במלוא עוזם כאשר המסגרת המדינית זועזעה. סונים שוב נלחמו נגד שיעים, מיליציות גויסו למען יעדים עדתיים, ומיעוטים כגון הדרוזים והכורדים מיהרו להתנתק ולפתח אסטרטגיות עצמאיות וישויות אוטונומיות למחצה.

2. **צמצום דמוגרפי:** אחרי עשור של מלחמה עקובה מדם, למעלה מ-6.6 מיליון סורים - רובם סונים - מתוך 21 מיליון איש שחיו במדינה עד אז, הפכו פליטים. רוב הפליטים נמצאים במדינות השכנות: תורכיה (בה חיים 3.5 מיליון פליטים), ירדן ולבנון. בסוריה עצמה נמצאים כ-6.7 מיליון עקורים ו-11 מיליון בני אדם זקוקים לסיוע הומניטרי, מתוכם 4.7 מיליון באופן דחוף.² המשטר בסוריה אומנם קרא לאחרונה לפליטים לחזור לבתייהם³ אך ספק גדול אם אלה יוכלו או ירצו לחזור למולדתם ההרוסה. על רקע זה, השיעים והעלווים חיזקו את משקלם הכולל באוכלוסייה, מגמה שהתחזקה בין היתר בעקבות הגירה של סונים מסוריה והשתקעותם של שיעים באזורים וביישובים שבהם שכנו בעבר סונים ונוצרים.

3. **התמוטטות הכלכלה והעדר שיקום באופן:** המלחמה ריסקה את כלכלת סוריה שהצטמצמה משמעותית - ביותר מ-70% בין השנים 2010-2017. בתחילת 2011, הלירה הסורית התאפיינה ביציבות יחסית בשיעור של כ-50 לירות לדולר, אולם עם פרוץ המלחמה המטבע קרס והגיע לשפל חסר תקדים של כ-2,000 לירות לדולר במאי 2020. המשבר הכלכלי החרף עם החלת "חוק קיסר" שחוקק הממשל האמריקאי במטרה להעניש גופים הקשורים למשטר אסד. כיום, ההערכות לגבי עלות שיקומה של סוריה נעות בין 250 מיליארד דולר לטריליון דולר. זאת ועוד, על פי OCHA, שיעור האבטלה מגיע ל-50%, כאשר עליית מחירי המזון מגבירות את חוסר הביטחון התזונתי.

4. **שביריות השלטון המרכזי:** עשור לאחר פרוץ מלחמת האזרחים, המשטר הסורי אינו יכול להחזיר לעצמו את השליטה בחלקים גדולים במדינה, בעיקר בצפון מערבה ובצפון מזרחה של סוריה. חלקים מצפון המדינה נכבשו על-ידי התורכים ובאי כוחם, כאשר חלקים אחרים - בעיקר ממזרח לנהר הפרת - נשלטים על-ידי הכורדים בתמיכה אמריקאית; תאי דאעש ממשיכים להיות פעילים⁴ ולבצע פיגועים (במיוחד במזרח סוריה), למרות קריסת "המדינה האסלאמית"⁵; מיליציות אחרות פועלות באין מפריע ברחבי המדינה בתמיכה איראנית וסורית; והמורדים הסורים, בסיוע תורכי, ממשיכים להחזיק בשטחים נרחבים באזור אידליב. מבחינת מרקם החיים - הלחימה גרמה בפרקי זמן ממושכים להשעיית טיסות מסחריות ולסגירת כבישים ומעברי הגבול, לצד החרפת בעיות חברתיות כגון פשיעה, סחר בסמים ושיעור התאבדויות גבוה.

5. **הצבא הערבי הסורי - פחות ערבי ופחות סורי:** לפני פרוץ מלחמת האזרחים, צבא סוריה מנה, לפי הערכות שונות, כ-300,000 חיילים, והורכב בעיקר מגיוסי חובה. באוקטובר 2015 עמד צבא סוריה על בין 80,000 ל-100,000 חיילים⁶, וזאת בעקבות גלים של עריקים ואבדות בנפש. הצבא אשר אומן להתמודד עם איומים חיצוניים ופנימיים, מצא עצמו ממוקד במלחמת אזרחים, אשר בה נעשה שימוש בנשק כימי ובהטלת חביות נפץ על ריכוזי אוכלוסייה. זאת ועוד, שורות הצבא התמלאו ב"שחקני חיזוק" שיעיים - רובם הגיעו בחסות איראן - וחוזקו ביועצי פיקוד רוסים, איראנים ואנשי חיזבאללה.

6. **התבססות משפחת אסד כשושלת שלטונית:** שושלת אסד מציינת השנה 50 שנה להקמתה והפכה למשפחה הלא מלוכנית ששלטונה הוא הממושך ביותר בעולם הערבי המודרני.⁷ כלל בני המשפחה, כמו בחצי המאה האחרונה, ממלאים עמדות מפתח בממשל הסורי ונתמכים בידי העדה העלווית אשר רואה במעמדם הדומיננטי ערבות להשפעתה ולעצם שרידותה במדינה. שושלת אסד ניצבת בפני אופוזיציה שאינה יותר מאשר גוף אמורפי המורכב מקבוצות בעלות אידיאולוגיות שונות ואף מנוגדות. חלק ניכר ממנהיגיה הוגלה או חוסל, ולפחות כרגע קשה לראות באותה האופוזיציה כוח אשר בכוחו לשמש חלופה לשושלת אסד.

7. **איראן - כאן כדי להישאר:** טהראן אומנם הייתה בעלת ברית אסטרטגית של סוריה עוד לפני המלחמה, אך מעורבותה העמוקה במלחמת האזרחים הידקה עוד יותר את הקשר בין שני המשטרים, ולמעשה הביאה לפיתוח תלות של שלטון אסד באיראן והפכה את האחרונה לכוח החיצוני המשמעותי ביותר בסוריה. השתתפות האיראנים במלחמה - באמצעות אספקת נשק, ייעוץ צבאי ושיגור מיליציות שיעיות - החליפה את הצבא הסורי שנחלש. במוקד המאמץ האיראני ניצב ארגון חזבאללה, אשר מאז ייסודו התמקד בזירה הלבנונית ובאופן מהיר יחסית מצא את עצמו נלחם בזירה הסורית בשליחותה של איראן.

8. **הכורדים - "כמעט עצמאות":** הכורדים בסוריה, המהווים כ-10% מאוכלוסיית המדינה, היו אולי היחידים שקצרו רווח מסוים מהמלחמה. מקבוצה ענייה ושולית הפכו הכורדים לגורם אשר יש להתחשב בו ושולט כיום על טריטוריה בצפון המדינה שבה נמצאים משאבי נפט ומקורות מים מרכזיים. הברית הכורדית-אמריקאית סייעה לכורדים לפתח אוטונומיה דה-פקטו בחבל רוג'בה, וייתכן שגם הייתה מגיעה לכדי הבשלה מדינתית אילולא החליטה ארצות-הברית בנובמבר 2019 להוציא את כוחותיה מהאזור, דבר שעודד את תורכיה לכבוש חלקים גדולים מצפון סוריה, מהלך שנתפס בעיני הכורדים כבגידה קשה.

9. **רוסיה - שיבת "הסנדק של דמשק":** התערבות מוסקבה בקלחת הסורית נבעה משילוב בין חשש מהתחזקות וזליגה של גורמים אסלאמיים קיצוניים לתוך שטח רוסיה (בעיקר לקווקז), לבין רצון לשמור על נכסים צבאיים כגון בסיס הצי הרוסי בנמל טרטוס. נוסף לכך, רוסיה שואפת להשיג מנופים כלפי המערב ולשמור על נכסי הנצרות האורתודוקסית בסוריה. הרוסים הרחיבו את מעורבותם בלחימה החל מספטמבר 2015 באמצעות שיגור כוחות אוויריים, והצליחו להטות את הכף לטובת המשטר שעד אז הפסיד כ-70% משטחה של סוריה. הרוסים העמיקו מאז את אחיזתם בסוריה והשתלטו על נכסים אסטרטגיים במדינה, תוך פיתוח תחרות גוברת עם האיראנים.

10. **דרום מערב סוריה - סיום יציבות בת 40 שנים:** הגזרה הגובלת בישראל וירדן שינתה פניה בעשור האחרון. מאזור שלו יחסית הפכה אותה הגזרה לזירת התכתשויות שהחליפה ידיים בין מורדים מקבוצות שונות, כוחות משטר ומיליציות פרו-איראניות. חלק קטן מהגזרה הפך לאזור חסות ישראלי אשר בו קודם פרויקט "שכנות טובה" שבמסגרתו הוענקו סיוע הומניטרי וטיפול רפואי לאלפי סורים. למרות השתלטות משטר אסד על האזור, הוא ממשיך להתאפיין במאבקים בין קבוצות שונות: כוחות משטר נגד מורדים מקומיים, כוחות פרו-רוסים נגד כוחות פרו-איראניים, מיליציות דרוזיות, וכן חיזבאללה ומשמרות המהפכה, וכן ישראל נגד שלוחיה של איראן.

"הקדרה הסורית" תמשיך כנראה לבעבע גם במהלך 2021. למערכה הצבאית צפויה להתלוות מצוקה הומניטרית חריפה. לאחר עשור של מלחמה הפכה סוריה למדינה נחשלת, ולא ברור אם ימצא שחקן בינלאומי שידע או שיהיה מעוניין להשקיע בשיקומה.

פתרון פוליטי למשבר בסוריה אינו נראה באופק. לפחות בשלב הזה, נראה כי "הקדרה הסורית" תמשיך לבעבע גם במהלך 2021. למערכה הצבאית צפויה להמשיך להתלוות מצוקה הומניטרית חריפה. לאחר עשור של מלחמה הפכה סוריה למדינה נחשלת, ולא ברור אם ימצא שחקן בינלאומי שידע או שיהיה מעוניין להשקיע בשיקומה. יתרה מזאת, נראה כי כמה משחקני המפתח והכורדים, אינם רוצים כלל בשיקום כוחו של השלטון המרכזי. שבב תקווה ניתן למצוא בפעילותן של רוסיה, ארצות-הברית, מדינות המפרץ, ירדן וישראל המעוניינות בהרחקת הגורמים הקיצוניים לצורך השגת יציבות בסוריה, ואשר בחסותן עשוי אולי להתבסס סדר חדש במדינה.

הערות

1. קשה לאמוד את מספרם של ההרוגים בסוריה וההערכות הרשמיות של ארגון האו"ם וארגוני זכויות אדם נוספים הינן נמוכות יותר. האופוזיציה הסורית טוענת למספרים של מעל למיליון הרוגים.
2. 17 November 2020, "OCHA "Syria: Complex Emergency Plan of Action Operation Update", retrieved on 23/11/2020 from <https://reliefweb.int/report/syrian-arab-republic/syria-complex-emergency-emergency-plan-action-operation-update-mdrsy003>
3. Russia-backed conference on Syrian refugees dismissed as 'dog and pony show', *Arab News*, 13 November 2020, , retrieved on 27/11/2020 from <https://www.arabnews.com/node/1762381/middle-east>
4. Joseph V. Micallef, "A Year After al-Baghdadi's Death, ISIS Is Alive -- and Growing", *Military. Com*, 6 November 2020, retrieved on 28/11/2020 from <https://www.military.com/daily-news/opinions/2020/11/06/year-after-al-baghdadis-death-isis-alive-and-growing.html>
5. "Remarks by President Trump on the Death of ISIS Leader Abu Bakr al-Baghdadi", *White House*, 27 October 2019, retrieved on 28/11/2020 from <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-death-isis-leader-abu-bakr-al-baghdadi/>
6. Pesach Malovany & Nehemiah Burgin, "Mother Russia Holds the Reigns", *Israel Defense*, 16 February 2018, retrieved on 30/11/2020 from <https://www.israeldefense.co.il/en/node/33090>
7. Zeina Karam, "In ruins, Syria marks 50 years of Assad family rule", *AP*, 12 November 2020, retrieved on 28/11/2020 from <https://apnews.com/article/iran-lebanon-france-bashar-assad-syria-ecb41dfa5da29387740a5fadaa27d31e>